

San Remo konferensiýasynda Angliýanyň ermeni syýasaty

Category: Kitapcy, Sözlər, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

San Remo konferensiýasynda Angliýanyň ermeni syýasaty SAN REMO KONFERANSI'NDA İNGİLTERE'NİN ERMENİ POLİTİKASI (18-26 NİSAN 1920)

Müttefikler, I. Dünya Harbi'nin sona ermesiyle birlikte İttifak Devletleriyle yapılacak olan antlaşmaların taslağını hazırlamak için yoğun girişimlere başlamışlardır. Paris Barış Konferansıyla başlayan görüşmelerin etkisiyle 28 Haziran 1919'da Versay (Versailles), 10 Eylül 1919'da Sen Jermen (Saint-Germain), 27 Kasım 1919'da Nöyyi (Neuilly), 4 Haziran 1920'de ise Trianon Antlaşmaları ilgili devletler tarafından imzalanmıştır.[1] Ancak İtilâf Devletlerinin kendi aralarında yaşadıkları fikir ayrılıkları, menfaat çatışmaları ve ABD'nin Ermenistan mandaterliği teklifine temkinli yaklaşması, Osmanlı Devletiyle savaşı bitirecek olan antlaşmanın hazırlanmasını dolayısıyla da imzalanmasını geciktirmiştir. Öyle ki Türk tarafına sunulacak barış teklifi, Şubat 1920'de toplanan Londra Konferansı'ndaki oturumlarda da hazırlanamadığı görülmüştür.

İngiltere Başbakanı Lloyd George, Londra Konferansı'nın 3 Mart 1920 tarihli oturumunda "İtalyan üyelerin uygun görecekları herhangi bir yerde Türk barışının hazırlanması çalışmalarına devam edilmesi gerektiği " düşüncesini dile getirmiştir. İtalya Başbakanı Francesco Saverio Nitti, konferansın İtalya'da yapılmasını istediklerini belirterek öneriyi memnuniyetle kabul etmiştir.[2] Konferans yeri olarak San Remo'ya karar verilince İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, çözülememiş birçok sorunun bulunduğunu (Ermenistan, Filistin, Suriye, Mezopotamya, Mali hükümler vb.)"[3] müttefik temsilcilerine hatırlatarak yaşanan gecikmeden duyduğu

rahatsızlığı belirtmiştir.

İtalya'nın San Remo şehrinde konferans hazırlıkları devam ederken müttefik askeri yetkililer, antlaşma taslağının Türkleri galeyana getirecek düzeyde sert çizgilere sahip olmaması gerektiğini vurgulamışlardı. Bu kapsamda yüzlerce yazı, dilekçe ve rapor müttefik devlet merkezlerine gönderilmişse de istenilen sonuç alınamamıştı.[4] Ermeni örgütleri yaşanan bu gelişmeler karşısında boş durmayarak, İngiltere'nin desteğini kaybetmemeye gayret etmişlerdi. Örneğin İstanbul'un işgali sırasında, İngiliz askerlerinin geçtiği yollara dizilen Ermeni çocuklarına İngiliz milli marşı "God Save the King" söylettirilmişti[5].

İtalya'da bulunan Galip Kemali (Söylemezoğlu) Bey'in konferans öncesi tespitlerine bakıldığında ise İngiltere, Türklere karşı yeni bir askeri müdahale gerçekleştirmek için Fransa ve İtalya'dan yardım isteyebilirdi. Fransa, Almanya'ya karşı İngilizlerin yardımını temin etmek için, bu talebe destek verebilirdi. Ancak ulusal çıkarları gereği olumlu cevap vermesi beklenmemekteydi. İtalyan kamuoyunda ise Türkler lehine bir hava olduğu gibi iç siyasi gelişmeler böyle akıbeti meçhul bir işe girmeye uygun değildi.[6]

1- San Remo Konferansı'nın Açılış Oturumu

İngiltere Başbakanı Lloyd George ile Fransa Başbakanı Alexandre Millerand arasında San Remo Konferansı toplanmadan önce gerçekleşen özel görüşmede, Mezopotamya petrollerinin paylaşılması sorununa ağırlık verilmişti. Bu tavır, büyük güçlerin ulusal çıkarlarını en üst düzeyde sağlamaya çalıştıklarını kanıtladığı gibi Ermeni sorunun siyasi, askeri ve iktisadi zorluklarından ise uzak durup mandater bir devlet bulma arayışında olduklarını göstermekteydi.[7]

Ortak metinde buluşma arzusuyla hareket eden İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilciler 18 Nisan 1920 tarihinde San Remo Konferansı'nın[8] ilk oturumunu gerçekleştirmişlerdi.

Toplantıda; İngiltere'yi Başbakan Lloyd George ve Dışışleri Bakanı Lord Curzon, Fransa'yı Başbakan Alexandre Millerand, İtalya'yı da Başbakan Francesco Saverio Nitti temsil ediyorlardı. Türk tarafı ise konferansa davet edilmediğinden oturumlarda bulunamamıştır. Oysaki devletler arası ilişkilerde sorunlar, uluslararası toplantı ya da konferanslar düzenleyip tarafları bir araya getiren ve karşılıklı pazarlıklara imkân tanıyan “Konferans Diplomasisi” metoduyla çözülebilirdi. Ancak; müttefikler Paris, Londra ve San Remo konferanslarında diplomatik teamüllere uygun hareket etmeyerek tek taraflı karar alma seçeneğini benimseyip mağlup devletlerin görüşünü dikkate almadan emrivakide bulunmayı daha uygun görmüşlerdi.[9]

İtalya'da gayri resmi temsilci statüsünde görev yapan Galip Kemali Bey ise San Remo Konferansı'na uzaktan müşahit sıfatıyla katılabilmek amacıyla İtalya Dışışleri Bakanı Comte Sforza ile görüşmüş ancak İngiltere'nin katı tutumu nedeniyle olumlu cevap alamamıştı.[10] Bunun üzerine Galip Kemali Bey, Türk barışıyla ilgili görüşlerini özetle aşağıdaki muhtıra ile konferansa duyurabilmiştir: “Türk milleti alını açık olarak ve en gururlu bir sükûnet içinde tarihe karşı dünyayı adalet, ittihat ve sulhun sağlam temellerine istinat ettirmek gibi ağır bir mesuliyeti yüklenmiş olan galip devletlerin adilane ve insani kararlarını beklemektedir.”[11] Ayrıca konferanstan kısa bir süre önce Cenova Şehri'nde kurulan “Türk-İtalyan Ticaret Odası”, İtalya Başbakanı Nitti ve Paris'te bulunan Heyeti Murahhasalar Riyaseti'ne 500 imzalı bir telgraf göndererek; Türk milletinin istiklalinin Wilson Prensipleri doğrultusunda muhafaza edilmesini istemiştir.[12]

Konferansın açılış oturumunda, belirli bir plan doğrultusunda hareket edebilmek için “Yüksek Konsey'in” kaç üyeden oluşacağına ve ele alınacak konu başlıklarının neler olacağına da karar verilmişti.[13] Lloyd George'a göre; oturumlar kalabalık bir delegasyonla yürütülmeyip müttefik dört devletin[14] en çok ikişer temsilcisinden oluşmalıydı.

Gerektiğinde de başka devlet temsilcileri ve uzman kişilerin kendilerini ilgilendiren konularda oturumlara katılması sağlanmalıydı.[15] Dolayısıyla İngiliz delegasyonu, “Zirve Diplomasisi” metodunun uygulanmasını uygun görmüştür. Böylece görüşme masasında en yetkili devlet adamları bir araya gelmiş olacak ve daha kesin adımlar atılabilecekti. Buna karşılık liderler arasında düzenlenen zirvelerin bir dizi hazırlık çalışması gerektirmesi yöntemin dezavantajını oluşturduğundan sağlıklı kararlar almak için gerektiğinde uzman kişilere de başvurabilmeyi planlamışlardı.[16]

2- San Remo Konferansı’nda Amerikan Notası Üzerine Yapılan Değerlendirmeler

Japon Büyükelçi Matsui Keishiro’nun katılımıyla müttefik dört devlet gündem maddelerini 19 Nisan 1920 tarih ve saat 11.00 oturumunda görüşmeye başlamıştır. Gündemin ilk maddesi ABD Dışişleri Bakanlığı’nın 24 Mart 1920 tarihli Türk barış taslağı konusunda sunduğu notaydı.[17] Bu arada müttefikler ABD’nin “Yalnızcılık Politikasına”[18] dönüp dönmediğini öğrenmek istemekteydiler. Çünkü ABD, Londra Konferansı’na (12 Şubat-10 Nisan 1920)[19] katılmadığı gibi Versay Antlaşması’nı da reddetmişti. Bundan dolayı Fransa’nın Washington Büyükelçisi Jusserand, ABD Dışişleri Bakanı Bainbridge Colby ile 9 Mart 1920 tarihinde görüşmüş ve Türk Antlaşması üzerindeki çalışmaların oldukça ilerlediğini, çok yakın bir tarihte barış koşullarını iletmek için Türk delegasyonunun da çağırılabilceğini belirtmişti.[20]

ABD Dışişleri Bakanı, 24 Mart 1920’de gönderdiği notayla, Osmanlı Devleti’ne yönelik barış şartları hakkında hükümetinin değerlendirmelerini aktarmıştır. İlk, ABD, Osmanlı Devletiyle imzalanacak barış antlaşmasında bulunmasa da bu konuda söz söyleme hakkının olduğunu ayrıca kendisinin, yalnız Amerikan çıkarları bakımından değil, aynı zamanda da Ortadoğu’da adil bir düzenin yaratılması amacıyla bu hakkını kullanması gerektiğini açıklamıştır. İkinci olarak ABD’ye göre “Açık Kapı Politikası”[21] sürdürülmeliydi. Üçüncü olarak ise

bu açık kapı politikası ne ABD'ye ne de başka ülke zararına ya da yararına bir ayrıcalık getirmeliydi. Son olarak mevcut Amerikan çıkarlarının devamlılığı da gözetilmeliydi. Bununla birlikte ABD, Ermeniler lehinde kararlar alınmasını ve Trabzon'un da denize çıkış kapısı olarak Ermenistan'a verilmesini istemekteydi. Böylece Washington yönetimi, Ermenistan konusunda tarafını belli etmiş fakat kendini bağlayıcı ifadelerden de uzak durmayı başarmıştı.[22]

19 Nisan 1920 tarihli oturumda İngiltere Başbakanı Lloyd George, "24 Mart 1920 tarihli Amerikan notasının, İstanbul, Ermenistan, Trakya ve etki alanları başta olmak üzere çeşitli sorunlar ortaya çıkardığını" belirtmiştir. Ona göre barış konusunda müttefiklerin ABD ile yazışmayı sürdürmesi katlanılacak bir durum değildi. Böyle devam ettiği takdirde antlaşma hiç bir zaman imzalanamazdı. Bununla beraber üç müttefik devletin büyük masraflarla Türkiye'de garnizonlar bulundurmalarının uzun süre sürdürülmesine de olanak yoktu. Fransız ve İtalyan temsilcileri de aynı durumu teyit eder tarzda görüşlerini ortaya koyma ihtiyacı hissetmişlerdir. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise kurul görüşmelerine esas olmak üzere Amerikan notasına karşı yanıt tasarısı hazırlamış olduğundan kurulun aynı gün öğleden sonra yapacağı toplantıda, bu konunun ele alınması gerektiğini belirtmiştir.[23] Amerikan notasına verilen cevabın Lord Curzon tarafından hazırlanması, konferansın başat gücünün İngiltere olduğunu da göstermekteydi.

3- İngiltere'nin Ermeni Politikası ve Yaşanan Tartışmalar

İngiltere, savaş sonrasında Ermeni sorununun ağır yükünü ABD'nin omuzlarına yüklemeye çalışmış fakat istediği sonuca ulaşamamıştı. Bu durum "Petropolitik Stratejisi"[24] izleyen İngiltere'nin petrolü az diğer bölgelerde de sorumluluktan kaçmasına dolayısıyla da alternatif metotlar üzerinde çalışmasına neden olmaktaydı. Öyle ki Lord Curzon, bu oturumda İngiliz ve Fransız hükümetlerinin Irak'ın bazı bölümleri üzerinde mandaterlik sorumluluğunu yüklenmek istemediklerini

dolayısıyla bu konuda karar vermenin güç olduğunu dile getirmekteydi. Bu konuyla ilgili belirlenen maddeler bir çözüm getirmemekle birlikte sadece ileride öngördükleri çözümün çerçevesini saptayabilmiştir.[25]

İngiltere, mandater devlet bulamadığı bölgeler için geçici önlemler almayı benimsemekte ve küçük devletler kurarak böl ve yönet politikasını[26] uygulamaya çalışmaktaydı. Bu proje uygulamaya konulduğu takdirde; Osmanlı Devleti'ne verilmesi düşünülen küçük toprak parçasının etrafı suni oluşumlar vasıtasıyla "Çevreleme Politikası'na"[27] benzer tarzda kuşatılmış olacak; petrol bölgelerinin etrafı ise tampon bölgelerle koruma altına alınacaktı.[28]

Londra'da toplanmış olan Dışişleri Bakanları ve Büyükelçiler Kurulu, Ermenistan mandaterliğinin Milletler Cemiyeti Konseyi'nce üstlenilmesini tavsiye etmişlerdi. Milletler Cemiyeti Konseyi ise 11 Nisan 1920 tarihli cevabında doğrudan doğruya mandaterlik yükümlülüğü altına giremeyeceğini bildirerek bu işi kabul etmeye istekli bir devletin bulunması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Konsey, Ermenistan Devleti için gerekli malî ve askerî kaynaklar ile denize çıkış olanaklarının değerlendirilmesini müttefik devlet temsilcilerinden de istemekteydi.[29]

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, artık Amerikan mandaterliğinin söz konusu olmayacağını anlaşıldığını ve Norveç'in Ermenistan mandaterliğini kabul edebileceği duyumunu aldıklarını oturumdaki delegelerle paylaştığı görülmektedir. Ona göre; Norveç mandaterlik görevini üstlenecek olursa, Avrupa Devletleri, Norveç kuvvetlerine hem askerî (donatım-eğitim) hem de malî destek verebilir dolayısıyla da sınır güvenliği sorunu ortadan kalkabilirdi. Ancak İngiltere Başbakanı Lloyd George başta olmak üzere diğer üst düzey yetkililer Lord Curzon'un açıklamalarını çok iyimser bulup malî ve askerî yardımlar konusunda güvence vermekten kaçınmışlardı. Bununla birlikte Norveç'in mandaterlik alma ihtimali çok düşük olup sadece duyumlardan ibaret olduğu

bilinmekteydi.[30] The New York Times gazetesinde yer alan bir kısım haberde ise Hollanda, Kanada ve İsveç'in de mandater devlet olabileceği okuyucuya duyurulmuştu.[31]

Osmanlı Devleti'nin batı sınırlarının belirlenmesi maksadıyla yapılan görüşmelerde İtalya Başbakanı Nitti'nin söz aldığı ve uyarı niteliği taşıyan görüşlerini bildirmekten çekinmediği görülmüştür. Ona göre antlaşma hükümlerinin Türkler aleyhinde oluşu nedeniyle Yunanistan korkunç bir savaşa sürüklenebilir ve böyle bir savaşın üstesinden tek başına gelemeyebilirdi. İslam Dünyası'nın gösterebileceği tepkiye de dikkat çeken Başbakan Nitti, muhtemel bir çatışma durumunda İtalya'nın, Batı Anadolu'ya özellikle de İzmir'e asker gönderemeyeceği gerçeğini açıkça ifade etmiştir.[32] Böylece İtalyan yetkili, Ermeniler için de sorumluluk almayacakları mesajını dolaylı olarak müttefik temsilcilerine iletmiş bulunmaktaydı.

İngiltere Başbakanı Lloyd George ise "Nitti 'nin kaygılarını anladığını ancak sınırların belirlenmesi konusunda gerçekçi davrandıklarını dolayısıyla da Çatalca sınırının Türkler açısından uygun olduğunu" iddia etmekteydi. Ona göre nüfusun çoğunluğu[33] Türk değilken Trakya'nın tümü Türk tarafına bırakılamazdı. Böyle bir çözüm olsa olsa Yunanistan ve Bulgaristan'la anlaşmazlıklara yol açacak ve adı geçen ülkeler, bölgeyi Türklerden koparmaya çalışacaklardı. Enez-Midye çizgisinin uzunluğu 120-150 mil kadar olduğundan askerî açıdan savunulması çok zordu. Ayrıca 50.000 kişilik Osmanlı kuvveti, Enez-Midye hattı kadar uzun bir sınırı koruyamazdı. Bu nedenle İngiltere, kurulun, Osmanlı Devleti'nin sınırlarını Çatalca hattında saptayacağına inanmıştı.[34]

İngiltere, Yunan toprak taleplerini konferansta gerçek dışı istatistiklerle ısrarla savunduğu halde Ermeni sorunu konusunda farklı bir politika benimsemiştir. Öyle ki Lloyd George, "Mustafa Kemal Paşa hareketinin Yunanlıları Küçük Asya'dan atabileceğine kimsenin ihtimal vermediği" ifadesini kullanarak milli mücadele hareketinin gücünü küçümseyen bir bakış açısı ortaya koymuştur.[35] Hâlbuki aynı yetkili, bir

başka oturumda Ermenistan sorunu görüşülürken “Mustafa Kemal Paşa hareketi ile başa çıkabilmek için dev bir orduya ihtiyaç duyulduğu” sözünü söylemekten çekinmemiştir.[36]

İtalya Başbakanı Nitti, Trakya, İzmir ve Edirne’de Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğuna dair Osmanlı makamları tarafından hazırlanan istatistikleri 22 Nisan 1920 tarihli oturumda kurula sunma ihtiyacı hissetmiştir. Bu duruma sinirlenen İngiltere Başbakanı Lloyd George, savaştan önce Rumların hem Trakya hem de İzmir’de çoğunlukta olduklarını iddia ederek kurula sunulan Osmanlı istatistiklerine güvenmediğini belirtmiştir.[37] İngiltere, askeri, siyasi ve ekonomik gerekçelerle yeni bir savaşı göze alamadığı için bu tarz bir politikayla[38] Yunan ordusunu kendisine kalkan yapmayı amaçlamaktaydı. Karşılıklı çıkar ilişkisi bağlamında gelişen İngiliz- Yunan stratejik ortaklığı, Türk-İngiliz ilişkileri açısından bakıldığında ise dolaylı bir çatışma döneminin artarak devam edeceğini göstermekteydi.

İngiltere Başbakanı Lloyd George’un bu oturumda asıl tartışmaya açmak istediği konu ise Ermeni yetkililerinin beklentileriydi. Yunanistan’ın taleplerine göre hareket eden Lloyd George, Ermenistan konusunda ise sorumluluk almak istemeyen bir politika izlemeyi daha gerçekçi bulmaktaydı. Öyle ki Lloyd George, “Türklerin çoğunlukta olduğu Erzurum’un[39] Ermenistan’a bırakılmasının hiçbir ilkeyle savunulamayacağını dolayısıyla da barışa giden yolun uzayacağı” düşüncesindeydi. Ona göre; Ermeniler ellerinde bulundurdıkları sınırlı alanı bile zorlukla elde ettikleri bu sıralarda onlardan bu geniş toprakları işgal etmelerini beklemek hayalci bir yaklaşımdı.[40]

San Remo Konferansı oturumlarında, Ermeni sorununun çözümü tartışılırken İngiliz üst yönetiminin arasında derin görüş ayrılıklarının olduğu da görülmekteydi. Öyle ki İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon “Londra’da sınırlar konusu ile uğraşmak üzere özel bir komite kurulmuş olduğunu ve bu oluşumun Erzurum’un Ermenilere verilmesini tavsiye ettiğini”

söylemiştir. Ona göre, Erzurum her bakımdan üstün bir yerde bulunduğundan dolayı burayı Türklere bırakmak bağımsız bir Ermenistan'ı olanaksız duruma düşürmek demektir. Büyük bir Pan-İslam ya da Pan-Turan hareketi ortaya çıkabileceğinden Türkiye Müslümanları ile daha doğudakiler arasında Ermeni Devleti'nin sıkıştırılmasının yerinde bir girişim olabileceği uygun görülmüştü.[41]

İngiltere Başbakanı Lloyd George'a göre ise Trakya, İzmir ve İstanbul'un müttefik kuvvetlerin işgalinde olmasından dolayı askeri birlikler yakın çevreye gerektiğinde müdahale edebilirlerdi. Fakat doğuda bulunan Ermenilerin yardımına herhangi bir kuvvet göndermelerine olanak yoktu.[42]

İngiltere'nin yaşayabileceği zorluklara dikkat çeken Lloyd George, yine de kurula iki farklı çözüm önerisi sunmuştu. Birincisi, herhangi bir karar almadan önce, ABD Başkanı Wilson'un, antlaşmayı bugünkü biçimiyle uygulamaları halinde müttefiklere yardım etmeye hazır olup olmadığının öğrenilmesi gerekliliğiydi. Wilson, ABD'nin yardımını sağlamayı kabul edecek olursa, o zaman kurul, Londra Konferansı'nca belirlenen çizgiyi izleyebilirdi. İkinci öneri ise zaman kazanma ve mandater devlet bulma olanağı bulunup bulunmadığını anlamak için bu topraklar Milletler Cemiyeti'nin kontrolü altına konulabilir ve cemiyete bir veya iki yıl içinde mandater devlet belirleme hakkı tanınabilirdi. Böylece Ermenistan'ın zaman içinde dışarıdan yardım görmeden bir devlet kurma ve kendi sınırlarını savunma yeteneği olup olmadığını kanıtlama olanağına da imkân tanınacaktı. İngiliz yetkilinin ilk önerisi Ermeni sorunun ağır yükünü ABD'ye yükleme stratejisiyle yakından ilgilidir. İkinci öneri ise İngiliz politikasının bir başka yansıması olup sorunun çözümünü öteleyip siyasal konjonktüre göre davranma ve mandater devlet bulmak için zaman kazanma çabasını amaçlamaktaydı.[43]

İngiltere Başbakanı Lloyd George'un önerilerini sunmasından kısa bir süre sonra Ermeni yetkili Boghos Nubar Paşa oturuma katılmıştır. Nubar Paşa, Erzurum'u ele geçirmek için yeniden

savaşmaya hazır 15.000 kişilik orduya sahip olduklarını belirterek; müttefiklerin kendilerine mühimmat ve gereç sağlamaya hazır oldukları takdirde, hiç zorluk çekmeden 40.000 kişiyi daha silâh altına alabileceklerini iddia etmiştir. ABD'den almış olduğu bir habere göre ise 5000 ile 10000 arasında Amerikan gönüllüsü her an Çukurova'ya gitmeye hazır beklemekteydi.[44]

TBMM'nin açıldığı güne denk gelen oturumda ise bir başka Ermeni temsilci Aharonian'a söz hakkı verilmişti. Aharonian'a göre; Türk kuvvetleri, Ermeni ordusuna göre yeterli güce sahip olmadığı gibi Erzurum halkı, yörenin Ermenistan'a terk edilmesi olasılığını duyduğu andan itibaren göç etmeye başlamıştı. Ayrıca Aharonian, Ermeni ordusunun subay eksikliği giderildiği takdirde Erzurum başta olmak üzere birçok yeri ele geçirebileceklerini iddia etmişti.[45] Halbuki Ermeni yetkilinin iddialarının aksine Erzurum ve çevresinde halkın paniğe kapılıp göç etmemesi amacıyla Erzurum Kongresi kararı gereğince tedbirler alınmış[46] Türk kamuoyu ise "Vilayat-ı Şarkıye Ermenistan Olamaz" cümlesini slogan haline getirip topraklarına sahip çıktığını göstermiştir.[47]

Müttefikler, Mareşal Foch[48] başkanlığında askeri bir komiteye Ermeni temsilcilerinin verdiği bilgilerin güvenilirliğini incelemek amacıyla rapor hazırlanması talimatını vermişlerdir. Konuyla ilgili söz alan Mareşal Foch, Türkiye'nin bölgede, küçümsenmeyecek askeri bir güce sahip olduğuna atıf yaparak Ermenistan'ın, iletişim hatlarının denetimini elinde bulunduran rakibine karşı nasıl başarı kazanabileceğini anlayamadığını dile getirmiştir. Ona göre; Ermeniler yeterli silâhları, cephaneleri ve gereçleri olmadığından müttefik askeriyle güçlendirilecekleri umudunu taşımaktaydılar. Ayrıca Erzurum'un ele geçirilmesi ise Ermeniler için muazzam bir iş olup şehri çok güçlü bir saldırıyla ancak düşürebilirlerdi.[49]

Askerî uzmanların hazırladığı raporda ise Ermeni ordusunun örgütlenebilmesinin uzun süreceğinden ve Türklerin yanı sıra

Azerilerle de çatışma ihtimali yaşayabileceklerinden bahsedilmekteydi. Müttefikler, Ermenistan'a hiçbir askeri kuvvet gönderilmeyeceğini kararlaştırmış olduklarına göre, Ermeniler kendi güçlerine dayanmak zorunda kalacaklar ve bu koşullar altında özellikle Erzurum'u ele geçirme olanağı bulamayacaklardı. Müttefik Devletlerin bölgeye çok zayıf kuvvetler göndermeleri de hükümetler açısından risk alma manasına gelmekteydi. Çünkü başarısızlık hali, geniş çapta askeri girişimlerin başlamasına yol açabilirdi.[50]

Öğleden sonra gerçekleşen oturumda da Ermeni sorunu tekrar gündeme getirilmiştir. Lloyd George, birçok temsilciyle Ermenistan konusunda aynı düşüncede olabilmeyi çok istediğini ancak hayal dünyasında yaşayıp reel politikaya aykırı kararlar alınmaması gerektiğini savunmaktaydı. Ona göre; Erzurum şehri, Ermenistan'a bırakıldığı takdirde kan dökülmesi kaçınılmaz olacak ve alınan karar sadece kâğıt üzerinde kalacaktı.[51]

24 Nisan 1920 tarihli oturumda ise İngiltere Başbakanı Lloyd George, Büyük Ermenistan'ı kabul etme sorumluluğunu ne kendisinin ne de kabinesinin üzerine alamayacağını vurgulayarak sözlerine başlamıştır. İngiliz devlet adamı, ABD mandaterliği kabul edip etmeme kararını verinceye kadar, konuyu askıya almayı düşünmekteydi.[52]

İngiltere, konferansın öğleden sonraki oturumunda Ermenistan mandaterliği yükünü yeniden ABD'ye yüklemeye çalışmıştır. Şöyle ki ABD, mandaterliği kabul edecek olursa, yapılacak tek şey antlaşmaya hükmün yazılmasıydı. Reddedilme durumunda ise Washington Hükümeti'nden hakemlik yapması istenecekti. Kurulun verdiği yetkiyle İngiltere Başbakanı, Ermeniler ile ilgili yeni bir madde tasarısı hazırlamayı ve Ermenistan sınırları hakkında Başkan Wilson'a başvuru yapılması görevini üstlenmekteydi.[53] Lloyd George'un açıklamalarından kısa bir süre sonra ABD'nin Roma Büyükelçisi Robert Underwood Johnson başkanlığındaki delegasyon konferansa gözlemci statüsünde katılmış ve görüşmeleri takip etmeye başlamıştır.[54]

İngiltere, Ermenistan mandaterliği hakkında hazırlamış olduğu tasarıyı 25 Nisan 1920 tarihli sabah oturumuna yetiştirmiş ve hazırlanan tasarıya göre: "1-ABD'nin Ermenistan mandaterliğini kabul etmesi için başkan Wilson'a çağrıda bulunulacaktı; 2- ABD'nin mandaterliği kabul etmemesi durumunda ise başkan Wilson'dan Ermenistan'ın sınırları hakkında hakemlik yapması istenecekti; 3- Türkiye, Ermenistan ve öteki Bağlı Yüksek Taraflar; Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis İlleri'nde Türkiye ile Ermenistan sınırı konusunu, ABD Başkanı'nın hakemliğine sunmayı kabul edeceklerdi." [55] Tasarıda, Türk tarafının bilgi ve onayı olmadan ABD'ye hakemlik verilmesi bu girişimin sağlıklı bir sonuca ulaşamayacağını göstermekteydi.

4- San Remo Konferansı'nın Kapanış Oturumu (26 Nisan 1920)

San Remo Konferansı'nın 26 Nisan 1920 tarihli ve saat 17.00'deki oturumunda İngiliz delegasyonu hazırlamış olduğu Ermenistan başlıklı taslak üzerinde son düzeltmeleri yapmış ve alınan kararlar kurul başkanı Nitti vasıtasıyla aynı gün ABD'nin Roma Büyükelçisi Johnson'a iletilmiştir. Nitti imzalı yazıda; Ermenistan konusunda ABD'ye karar verme zorunluluğu verilmekte dolayısıyla ABD, Osmanlı Devleti barışı ile karşı karşıya bırakılmaktaydı. Osmanlı Devleti ile barış yapılır yapılmaz, Ermenistan'ın dış saldırılara karşı savunulabilmesi için gerekli askeri kuvvet ile birlikte düzenli bir yönetim için mali yardım da gerekli olacaktı. Yani, ABD, Ermenistan mandaterliğini kabul ettiği takdirde, bu iki yükü de İngiliz politikası nedeniyle sırtlamak zorunda kalacaktı. [56]

Konferans sonrasında ülkesine dönen Başbakan Lloyd George, Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada San Remo Konferansı hakkında genel değerlendirmelerde bulunmuş ve Ermenistan konusunda ABD'ye iki seçenekli teklifte bulunduklarını belirtmiştir. [57] İngiltere'de konferans sonrası tartışmalar devam ederken, ABD Dışişleri Bakanı, ABD Başkanı Wilson'un Ermenistan sınırları konusunda hakem olmayı kabul ettiğini bildirmiştir. Böylece müttefik devletlerin yanı sıra çeşitli misyoner ve lobi teşkilatlarından gelen yoğun baskılar ABD'nin

sadece hakem olmayı kabul etmesiyle geiştirilmiş oldu.[58]

Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin 17 Mayıs 1920 tarihli gizli oturumunda büyük glerin doğuda bir kısım araziyle birlikte Trabzon'u Ermenistan'a vermeye çalıştıklarını ifade ederek muhtemel tehlikelere karşı gereken adımların kararlılıkla atılacağını bildirmiştir.[59] Amerikan Senatosu'nda 1 Haziran 1920'de yapılan oylamada ise Ermenistan mandaterliği teklifi reddedilmiş olup Lloyd George'un Ermenistan başlıklı nerisi Sevr Antlaşması'nın 88-93. maddeleri kapsamında kayıt altına alınmıştır.[60]

■ Sonuç

İngiltere, savaş esnasında dünya kamuoyunu kendi tarafına çekebilmek için Osmanlı Devleti'nin azınlıklara kötü muamelede bulunduğunu iddia etmiş ve bu konuda özellikle Ermenileri propaganda malzemesi yapmıştır. Müttefik Devletler karşılıklı çıkar ilişkisi bağlamında hatırı sayılır miktarda Ermeni gönüllü askerinden de faydalanmışlardır. Bundan dolayı savaş sonrasında Ermeniler toprak talebinde bulunarak Büyük Ermenistan kurma arzusuyla hareket etmişlerdir. Ancak Sovyet Rusya ve Türkiye'de giderek gücünü hissettiren yeni siyasi oluşumların varlığı, İngiltere'yi reel politik çerçevesinde hareket etmeye zorlamıştır. Öyle ki İngiliz dış politika aktörleri, siyasi, askeri ve iktisadi yükümlülükler nedeniyle Ermenistan mandaterliğini istememişler dolayısıyla Ermenistan politikasını tekrar gözden geçirmek zorunda kalmışlardır.

İngiltere, Mondros Mütarekesi'nden sonra yerleştiği Kafkasya'da biraz daha kalması durumunda Ermenistan'ın fiili mandateri olacağını anladığından bu bölgenin yükünü önce ABD'ye daha sonra ise Milletler Cemiyeti'ne havale etmeye çalışmıştır. Özellikle mandaterliği ABD'ye vermek için tüm diplomatik yolları denediği görülmektedir. Bu düşünce uygulamaya konulduğu takdirde Mezopotamya bölgesine yönelebilecek muhtemel bir Bolşevik Rus saldırısına karşı İngiliz kuvvetlerinin yerine ABD güçlü bir tampon

oluşturacaktı. Böylece bölgedeki otoritenin sağlanması için gereken ekonomik, askeri ve siyasi yükümlülükler ABD'nin sırtına yüklenmiş olacaktı.

ABD, geleneksel yalnızcılık politikasının yanı sıra sorunlu bir bölgeye girmek istememiş dolayısıyla Ermenistan mandaterliği teklifine sıcak bakmamıştır. Bu durum İngiltere'nin bu konuda yeni bir formül arayışı içerisine girmesine sebep olmuş ve akabinde Washington yönetimine, ABD Başkanı Wilson'un hakemliğinde Türk-Ermeni sınırının çizilmesi teklif edilmiştir.

Büyük güçler kendi çıkarları çerçevesinde diplomatik manevralar yaparken Türk dış politikasına yön veren Mustafa Kemal Paşa ise tam bağımsızlık, milli egemenlik ve milli sınırlar[61] ilkeleri çerçevesinde hareket etmiştir. Bu anlayış hem mandaterlik ihtimalini kaldırmış hem de Sevr Antlaşması'nın geçersiz olmasına neden olmuştur. Doğu Cephesi'nde elde edilen askeri zaferler, İngiltere'nin Ermenistan politikasının iflasına neden olduğu gibi ABD Başkanı Wilson'un Sevr Antlaşması'nın 89. maddesine atfen hazırladığı Türk-Ermeni sınırı hakkındaki 22 Kasım tarihli raporunu da devre dışı bırakmaktaydı.[62]

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sait DİLEK,
Atatürk Ü. İktisadi ve İdari Bil. Fak. Uluslararası İlişkiler
Böl.

El-mek: mehmentsaitdilek@gmail.com

Evren KÜÇÜK,
Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora
Öğrencisi,

El-mek: ekucuk@kmu.edu.tr

Kaynak: Turkish Studies – International Periodical For The
Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume
7/3, Summer 2012, p. 959-971, ANKARA-TURKEY

■ KAYNAKÇA

A-Resmi Yayınlar

- ◆ Documents on British Foreign Policy 1919-1939, (Ed.Rohan Butler; J.P.T. Bury), Volume VII, 1920, London, 1958.
- ◆ Documents on British Foreign Policy 1919-1939, (Ed.Rohan Butler; J.P.T. Bury), Volume VIII, 1920, London, 1958.
- ◆ House of Commons, Deb 29 April 1920, Vol. 128.
- ◆ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920, III, GPO, Washington, 1936.
- ◆ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre I, Cilt I, İçtima I, 24 Nisan 1920 ve 17 Mayıs 1920 Tarihli Toplantılar.
- B-Gazeteler Albayrak Gazetesi The New York Times

C-Kitaplar

- ◆ BAŞAK, Tolga; İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- ◆ BIYIKLIOĞLU, Tefik; Trakya'da Milli Mücadele, I, TTK, Ankara, 1992.
- ◆ ÇELEBİ, Mevlüt; Milli Mücadele Dönemi'nde Türk-İtalyan İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.
- ◆ DAĞ, Ahmet Emin; Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.
- ◆ DURSUNOĞLU, Cevat; Milli Mücadelede Erzurum, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1998.
- ◆ ELLIS, Charles Howard; The Origin, Structure & Working of the League of Nations, Houghton Mifflin Company, Boston, 1929.
- ◆ ERİM, Nihat; Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, I, Ankara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953.
- ◆ EVANS, Laurance; Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003.
- ◆ GEORGE, David Lloyd; The Truth About The Peace Treaties, II, London, 1938.
- ◆ GRASSI, Fabio L.; İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923 Kamuoyu ve Dış Politika, (Çevr.Nevin Özkan-Durdu Kundakçı), YKY, İstanbul, 2010.
- ◆ GÜNERİ, Süleyman Necati; Hatıra Defteri, (Hazr. Ali

Birinci), Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999.

♦ HELMREICH, Paul; Sevr Entrikaları, (Çevr. Şerif Erol), Sabah Kitapları, İstanbul, 1996.

♦ HOWARD, Harry; The Partition of Turkey: a Diplomatic History, 1919-1923, New York, 1966.

♦ JAESCHKE, Gotthard; Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, (Çevr.Orhan Köprülü), TTK, Ankara, 1991.

♦ KIRZIOĞLU, Fahrettin; Bütünöyle Erzurum Kongresi, Kùltür Ofset, Ankara, 1993.

♦ KÜRKCÜOĞLU, Ömer; Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926), Ü. Siyasal Bilgiler Fakùltesi Yayınları, Ankara, 1978.

♦ MAZICI, Nurşen; ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2001.

♦ OLCAY, Osman; Sevr Antlaşmasına Doğru, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakùltesi Yayınları, Ankara, 1981.

♦ ÖKE, Mim Kemal; Ermeni Sorunu 1914-1923, TTK, Ankara, 1991.

♦ ÖZALP, Kazım; Milli Mücadele 1919-1922, I, TTK, Ankara, 1998.

♦ SONYEL, Salahi; Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

♦ SONYEL, Salahi; Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II, TTK, Ankara, 2003.

♦ SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemali; Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939.

♦ SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemali; Yok Edilmek İstenen Millet, Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2001.

♦ ULUĞBAY, Hikmet; İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik, De Ki Yayınları, İstanbul, 2008.

♦ Uluslararası İlişkiler Sözlüğü; (Derl. Faruk Sönmezoğlu), Der Yayınları, İstanbul, 2010.

♦ YAVUZ, Bige; Kurtuluş Savaşı Dönemi'nde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922, TTK, Ankara, 1994.

D-Makaleler

- ◆ ARMAOĞLU, Fahir; “Amerika Sevres Antlaşması ve Ermenistan Sınırları”, Belleten, 230, (Nisan 1997), s.133-148.
- ◆ KELEŞYILMAZ, Vahdet; “Bir Kuvayı Milliye Gazetesine Göre Türk Barışı ve İngiltere”, Atatürk Yolu Dergisi, 5, S.19, s.249-264.
- ◆ MARASHLIAN, Levon; “The London and San Remo Conferences and The Armenian Settlement”, The Armenian Review ,Vol.XXX, No.3-4, (Autumn-Winter, 1977), s.227-255; s.398- 414.
- ◆ ÖZDEN, Neşe; “Impact of the San Remo Terms on Turkey and British Policy”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 14, S.40, Ankara, 1998, s.97-114.
- ◆ SÜRMEİ, Serpil; “San Remo Konferansı ve Erzurum”, Atatürk Üniversitesi, Atatürk Dergisi, IV/2, Temmuz, 2004, s.97-124

■ Dipnotlar:

- [1] Charles Howard Ellis; The Origin, Structure & Working of the League of Nations, Houghton Mifflin Company, Boston, 1929, s.496.
- [2] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, (Ed.Rohan Butler; J.P.T. Bury), Volume VII, 1920, London, 1958, s.389.
- [3] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VII, 1920, s.691-692.
- [4] Salahi Sonyel; Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II, TTK, Ankara, 2003, s.74; Tolga Başak; İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.477-482.
- [5] Ömer Kürkçüoğlu; Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926), A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.s. 65.
- [6] 18 Nisan 1920 tarihli rapor için Bkz. Galip Kemali Söylemezoğlu; Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları Mondros’tan Mudanya’ya 1918-1922, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939, s.208.
- [7] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, (Ed.Rohan Butler; J.P.T. Bury), Volume VIII, 1920, London, 1958, s.5-10.
- [8] San Remo Konferansı hakkında geniş bilgi için Bkz. Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920,

s.1-252; Osman Olcay; Sevr Antlaşmasına Doğru, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s.445-586; Neşe Özden; "Impact of the San Remo Terms on Turkey and British Policy", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: 14, Sayı:40, Ankara, 1998, s.97-114; Levon Marashlian; "The London and San Remo Conferences and The Armenian Settlement", The Armenian Review, Vol.XXX, No.3-4, (Autumn-Winter, 1977), s.227-255; s.398- 414; Harry Howard; The Partition of Turkey: a Diplomatic History, 1919-1923, New York, 1966; Serpil Sürmeli; "San Remo Konferansı ve Erzurum", Atatürk Üniversitesi, Atatürk Dergisi, IV/2, Temmuz, 2004, s.97-124.

[9] Uluslararası İlişkiler Sözlüğü; (Derl.Faruk Sönmezoğlu), Der Yayınları, İstanbul, 2010, s.106.

[10] Söylemezoğlu; Başımıza Gelenler, s.206; Lloyd George, Galip Kemali Bey'in basına verdiği demeçlerden bile rahatsızlık duymuştur. Bkz. Söylemezoğlu; Başımıza Gelenler, s.210.

[11] Galip Kemali Söylemezoğlu; Yok Edilmek İstenen Millet, Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2001, s.43-46.

[12] Söylemezoğlu; Başımıza Gelenler, s.205.

[13] İngiltere Başbakanı Lloyd George'un önerisi kabul edilerek öncelikle Türkiye ile barış antlaşması sorununun görüşülmesi hususunda anlaşma sağlanmaktaydı. Lloyd George'un önerdiği gündemlerin ana başlıkları şöyleydi: "1) Türkiye ile Barış Antlaşması: ABD Başkanı Wilson'un notasına yanıt; Antlaşmanın uygulanmasının sağlanması yolları: Mareşal Foch Komitesinin raporu; Askerî hükümler: Madde 55 (Fransız Yabancı Lejyonuna alınma koşulları) ve komisyonların sayısının azaltılması sorunu; Maliye hükümleri: Madde 16; Ekonomik hükümler: Madde 30; Etki alanları konusunda anlaşma; Ermenistan: Milletler Cemiyetinden alınan bilgi; Batum; Azınlıklara ilişkin hükümler: Milletler Cemiyetinden alınan bilgi; Kürdistan; Mandaterlikler 2) Almanya; 3) Rusya; 4) Adriyatik. Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, London, 1958, s.4; Olcay; Sevr Antlaşmasına Doğru, s.445.

[14] Müttefik dört devlet İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'dan oluşmuştur. Japonya, 19 Nisan 1920 tarihli oturumdan itibaren konferansta yer almıştır. Bkz. Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.1, 20.

[15] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.1-2.

[16] Uluslararası İlişkiler Sözlüğü; s.730.

[17] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.20.

[18] Yalnızcılık Politikası: Bir devletin, kendi menfaatlerini ilgilendirmeyen uluslararası sorunlara karışmayarak, diğer ülkeler ve değişik uluslararası kurumlarla en alt düzeyde diplomatik ilişki kurması Bkz. Ahmet Emin Dağ; Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s.274.

[19] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VII, 1920, s.1-743.

[20] Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS), 1920, III, GPO, Washington, 1936, s.748- 750.

[21] Açık Kapı Politikası: Ticaret, göç ve vatandaşlık gibi konularda bütün ülkelere eşit haklar tanıma politikası. Bkz. Dağ; Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü, s.338.

[22] Laurance Evans; Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s.286-287; İstanbul, Boğazlar, Trakya, Ermenistan, İzmir ve Kapitülasyonlar konusunda Amerikan diplomatik bakışı için Bkz. FRUS, 1920, III, s.750-753.

[23] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.20-25.

[24] Doğal bir enerji kaynağı olan petrolün ülke çıkarına kullanılabilmesi sırf teknolojik ya da ekonomik bir konu olmanın da ötesinde, kapsamlı bir politikalar dizisinin varlığını hep zorunlu kıldı. Petrolün gerektirdiği bu kapsamlı politikalar bütününe ise, kısaca petropolitik denir. Geniş bilgi için Bkz. Hikmet Uluğbay; İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik, De Ki Yayınları, İstanbul, 2008.

[25] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII,

1920, s.44-45; Sevr Antlaşması'nda yer alan 62, 63 ve 64. maddelerin taslakları için Bkz. Olcay; Sevr Antlaşmasına Doğru, s.467.

[26] Böl ve Yönet: Bir ülkenin, rakibi olan ülke veya ülkeler grubunun iç çelişkilerini sıcak tutup besleyerek onu güçsüz kılması ve böylece kendi denetimi altında bulundurması politikası. Bkz. Uluslararası İlişkiler Sözlüğü; s.169.

[27] Çevreleme Politikası: ABD, SSCB'nin etki alanını genişletmesini önlemek için bu ülkenin çevresinde, siyasi nedenlerle ona pek yakınlık duymayan ülkeler ile bir ittifaklar zinciri oluşturarak onu çevrelemeyi amaçlamıştır. Bkz. Uluslararası İlişkiler Sözlüğü; s.204.

[28] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.44-45.

[29] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.46-47.

[30] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.46-50.

[31] The New York Times, "Holland May Take Armenian Mandate", April 22, 1920, s.3; The New York Times, "Canada Offers to Take Mandate For Armenia", April 23, 1920, s.1.

[32] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.90-91; İtalya'nın San Remo Konferansı'ndaki tutumu hakkında bilgi için Bkz. Fabio L. Grassi; İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923 Kamuoyu ve Dış Politika, (Çevr.Nevin Özkan-Durdu Kundakçı), YKY, İstanbul, 2010, s.106-113; Mevlüt Çelebi; Milli Mücadele Dönemi'nde Türk-İtalyan İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s.236-238.

[33] Galip Kemali Bey, İtalya Başbakanı Nitti'ye bölgede Türklerin çoğunlukta olduğuna dair istatistikler gönderdiğini ifade etmektedir. Bkz. Söylemezoğlu; Başımıza Gelenler, s.209.

[34] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.91.

[35] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.92; San Remo Konferansı'nda alınan kararların tatbik edilebilmesi için Türk tarafının direncinin kırılması gerekliydi. Bu nedenle Yunan ordusu taarruz hazırlıklarına

başlamıştı. Bkz. Kazım Özalp; Milli Mücadele 1919-1922, I, TTK, Ankara, 1998, s. 126-133.

[36] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.112.

[37] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.107; San Remo Konferansı'nda Yunanistan lehine kararlar alınırken esas alınan istatistikler gerçek dışıydı. Bölgede Türk nüfusunun çoğunlukta olduğuna dair bilgi için Bkz. Tefik Bıyıklıoğlu; Trakya'da Milli Mücadele, I, TTK, Ankara, 1992, s.247-248.

[38] Yunanistan, San Remo Konferansı'nda kendisiyle ilgili alınan kararlardan memnurluk duymaktaydı. Venizelos ve Lloyd George arasında karşılıklı teşekkür yazışmaları için Bkz. David Lloyd George; The Truth About The Peace Treaties, II, London, 1938, s.864-865.

[39] Lloyd George, San Remo Konferansı'nda yaşanan Ermenistan tartışmalarına hatıratında da yer vermiştir. Bkz. George; The Truth About The Peace Treaties, II, s.1301-1334.

[40] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.108.

[41] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.110.

[42] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.112.

[43] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.112-113.

[44] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.117-119; Amerika Ermeni Ulusal Birliği'nin (The Armenian National Union Of America), İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 19 Nisan 1920 tarihli telgraf için Bkz. Kürkçüoğlu; Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926), s. 65-66.

[45] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.120-121.

[46] Fahrettin Kırzioğlu; Bütünüyle Erzurum Kongresi, Kültür Ofset, Ankara, 1993, s.243-244; Cevat Dursunoğlu; Milli Mücadelede Erzurum, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1998, s.100;

Süleyman Necati Güneri; Hatıra Defteri, (Hazr.Ali Birinci), Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999, s.67.

[47] Albayrak Gazetesi, 2 Teşrin-i Evvel 1335, s.1.

[48] Milli Mücadele dönemi Türk-Fransız siyasi ilişkileri hakkında geniş bilgi için Bkz. Bige Yavuz; Kurtuluş Savaşı Dönemi'nde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922, TTK, Ankara, 1994.

[49] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.122.

[50] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s. 131.

[51] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.139-140.

[52] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.145.

[53] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.157-158.

[54] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.156.

[55] Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.177-178.

[56] FRUS, 1920, III, s.779-783; Paul Helmreich; Sevr Entrikaları, (Çevr.Şerif Erol), Sabah Kitapları, İstanbul, 1996, s.231; Mim Kemal Öke; Ermeni Sorunu 1914-1923, TTK, Ankara, 1991, s.158; Gotthard Jaeschke; Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, (Çevr.Orhan Köprülü), TTK, Ankara, 1991, s.201; Sonyel; Türk Kurtuluş Savaşı, II, s.78; Geniş bilgi için Bkz. Nurşen Mazıcı; ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2001.

[57] House of Commons, Deb 29 April 1920, Vol.128, s.1470-1471.

[58] FRUS, 1920, III, s.783-785.

[59] TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre I, Cilt I, İçtima I, 17 Mayıs 1920 Tarihli Toplantı, s.33; San Remo Konferansı'nda alınan kararların genel değerlendirmesi için Bkz. Salahi Sonyel; Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş

Savaşı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s.99-104; San Remo Konferansı'nda alınmış olan kararlara Türk kamuoyunun göstermiş olduğu tepki için Bkz.Vahdet Keleşyılmaz; "Bir Kuvayı Milliye Gazetesine Göre Türk Barışı ve İngiltere", Atatürk Yolu Dergisi, cilt: 5, sayı:19, s.261-264.

[60] The New York Times, "Senate Rejects Mandate", June 2 1920, s.1; Nihat Erim; Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, I, Ankara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953.s. 559-560.

[61] Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin 24 Nisan 1920 tarihli gizli oturumunda "0 hudut, hududu millimizdir. Bidayetden şimdiye kadar harice ve dahile karşı gösterdiğimiz cephe de yalnız bu hudut dahilinde çalışmak olduğumuzu ifade etmiş idim. Hakikatte bütün gayemiz bu hududu millî dahilindeki milletimizin istirahatini, refahını ve bu hududu millî ile muayyen vatanımızın tamamiyetini masun bulundurmaktan ibarettir" Bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre I, Cilt I, İçtima I, 24 Nisan 1920 Tarihli Toplantı, s.2.

[62] FRUS, 1920, III, s.789-790; Geniş bilgi için Bkz. Fahir Armaoğlu; "Amerika Sevres Antlaşması ve Ermenistan Sınırları", Belleten, 230, (Nisan 1997), s. 133-148. Taryhy makalalar